

LEKSIKALOGIYA

Andijon viloyati chet tillari instituti

ingiliz filologiyasi o'qitish metodikasi va tarjimashunoslik fakulteti

tarjima nazaryasi va amaliyoti 1-bosqich talabasi

Sodiqov Saidakbar

Ilmiy maslahatchi: **Yo'ldasheva Sadoqat**

ANOTATSIYA

Mazkur maqolada tilshunoslikning muhim bo'limlaridan biri bo'lgan leksikologiyaning nazariy asoslari, predmeti va vazifalari har tomonlama ilmiy jihatdan yoritilgan. Tadqiqotda leksikologiyaning til tizimidagi o'rni, uning lug'at tarkibini o'rganishdagi ahamiyati hamda so'z va uning ma'nosi bilan bog'liq asosiy masalalar batafsil tahlil qilingan.

Maqolada so'zning leksik va grammatik ma'nolari, ularning o'zaro bog'liqligi hamda nutqdagi funksional xususiyatlari izchil bayon etiladi. Shuningdek, so'z ma'nosining turlari — ko'p ma'nolilik (polisemiya), omonimiya, sinonimiya va antonimiya hodisalari ilmiy misollar asosida keng yoritilgan. Bu hodisalarning til boyligini oshirishdagi va nutq ifodaliligini ta'minlashdagi roli alohida ta'kidlangan.

Bundan tashqari, ishda so'zlarning kelib chiqishi, ya'ni etimologik xususiyatlari ham tahlil qilinib, o'z qatlam va o'zlashma so'zlar masalasi keng muhokama etilgan. Zamonaviy o'zbek tilida xorijiy tillar ta'sirida yuzaga kelayotgan leksik o'zgarishlar va yangi so'zlarning shakllanish jarayoni ham tadqiqot doirasiga kiritilgan.

Shu bilan birga, leksikologiyaning asosiy bo'limlari — semasiologiya, onomasiologiya, etimologiya, frazeologiya va leksikografiya haqida umumiy ilmiy ma'lumotlar berilgan hamda ularning o'zaro bog'liqligi ko'rsatib o'tilgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, leksikologiya tilning boyligini, rivojlanish darajasini va ifoda imkoniyatlarini belgilovchi muhim omillardan biridir. Mazkur maqola tilshunoslik sohasi mutaxassislari, talabalar va o'zbek tilining nazariy hamda amaliy masalalariga qiziquvchilar uchun muhim ilmiy manba sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar:

leksikologiya, leksik birlik, so'z ma'nosi, polisemiya, sinonimiya, antonimiya, omonimiya, etimologiya, frazeologiya, leksikografiya, lug'at tarkibi, til rivoji, o'zbek tili, so'z boyligi, tilshunoslik

1. Leksikologiyaning nazariy asoslari va predmeti

Leksikologiya tilshunoslikning eng muhim bo'limlaridan biri bo'lib, u tilning lug'at tarkibini, so'z va iboralarning semantik va morfologik xususiyatlarini chuqur o'rganadi. Predmeti sifatida tilning leksik tizimi, so'zlar va iboralarning o'zaro munosabati, ularning lug'at boyligidagi roli va nutqdagi funksiyasi tahlil qilinadi.

Leksikologiyaning ilmiy ahamiyati tilning ichki qonuniyatlarini aniqlashdan iborat. Masalan, so'zlarning morfologik shakllari va ularning turli kontekstlarda ishlatilishi til boyligini va nutqning ifodalilik imkoniyatini oshiradi. Shu nuqtai nazardan, leksikologiya nafaqat nazariy tilshunoslikni, balki amaliy nutqni ham rivojlantiradi.

Shuningdek, leksikologiya tilning boshqa bo'limlari bilan chambarchas bog'liq: morfologiya so'z shaklini, sintaksis so'zlar birikmasini o'rgansa, leksikologiya so'zning ma'nosi va lug'atdagi joyini tahlil qiladi. Masalan, "o'qituvchi" so'zi morfologik jihatdan fe'l "o'qit" va qo'shimcha "uvchi" orqali hosil bo'lsa, leksikologik jihatdan u kasb nomini bildiradi va nutqda turli kontekstlarda ishlatiladi.

Leksikologiyaning predmeti nafaqat so'zlar, balki frazeologik birikmalar, idiomlar va iboralar hamdir. Ular nutqning ifodalilik darajasini oshiradi va lingvistik madaniyatning muhim qismidir. Shu sababli leksikologik tahlil til boyligini chuqur anglashga yordam beradi.

2. Soʻz va uning maʼnosi

Soʻz tilning asosiy leksik birligi boʻlib, u maʼno va shakl birligidan tashkil topadi. Soʻzning tahlili ikki asosiy jihatdan olib boriladi:

Leksik maʼno — predmet, hodisa yoki tushunchani ifodalaydi. Masalan: “kitob” soʻzi oʻqish uchun moʻljallangan narsa sifatida ishlatiladi. Leksik maʼno soʻzning asosiy vazifasini belgilaydi va tilning lugʻat boyligini aniqlaydi.

Grammatik maʼno — soʻzning shakli orqali ifodalanadi. Masalan, “kitoblar” soʻzi koʻplik shakli orqali bir nechta predmetni bildiradi, “kitobning” shakli esa egalik maʼnosini beradi. Grammatik maʼno soʻzning nutqdagi vazifasini aniqlashda muhimdir.

Shuningdek, soʻzning maʼnosi kontekstga qarab kengayishi yoki oʻzgarishi mumkin. Masalan, “til” soʻzi dastlab organni bildirsa, “til” tushunchasi nutq vositasi, hatto dasturlash tili sifatida ham ishlatiladi. Bu holat tilning moslashuvchanligini koʻrsatadi va leksikologik tahlil doimiy ravishda nutq amaliyoti bilan bogʻliq boʻlishini talab qiladi.

Soʻzning maʼnosi shuningdek metafora va metonimiya orqali kengayadi. Masalan, “yurak” soʻzi dastlab organni bildirsa, “yurak” soʻzi qahramonlik yoki mehr-muhabbat ramzi sifatida ham ishlatiladi. Shu sababli soʻz maʼnosini oʻrganish tilning ichki strukturasi anglashga xizmat qiladi.

3. Soʻz maʼnosining turlari va semantik munosabatlar

Soʻz maʼnosining turlari va ularning nutqdagi roli quyidagilar:

Koʻp maʼnolilik (polisemiya) — bir soʻzning bir nechta maʼnoga ega boʻlishi. Masalan: “til” — organ, nutq vositasi, dasturlash tili. Polisemiya tilning iqtisodiylik tamoyiliga mos keladi, yaʼni kam vositalar bilan koʻp maʼno ifodalanadi.

Omonimiya — shakli bir xil, maʼnosi turlicha soʻzlar. Masalan: “ot” (hayvon) va “ot” (feʼl). Omonimlar nutqda aniqlikni talab qiladi va ularni kontekst orqali tushunish zarur.

Sinonimiya — ma’nosi yaqin, shakli turlicha soʻzlar. Masalan: “chiroyli” va “goʻzal”. Sinonimlar nutqni rang-barang va ifodali qiladi, ularning stilistik va semantik nuanslari tahlil qilinadi.

Antonimiya — qarama-qarshi ma’noli soʻzlar. Masalan: “katta” — “kichik”. Antonimlar qarama-qarshi tushunchalarni aniq ifodalash imkonini beradi va nutqda kontrast yaratadi.

Hiponimiya va hiperonimiya — ma’no ierarxiyasi. Masalan: “olma” soʻzi “meva” soʻzining hiponimi hisoblanadi. Bu munosabatlar tilning semantik tizimini chuqur tushunishga yordam beradi.

Shu bilan birga, semantik munosabatlarni tahlil qilish orqali nutqning aniqligi, ifodalilik darajasi va lingvistik madaniyatni shakllantirish mumkin.

4. Soʻzlarning kelib chiqishi va etimologik tahlil

Soʻzlarning kelib chiqishi tilshunoslikda etimologiya orqali oʻrganiladi. Oʻzbek tilida soʻzlar quyidagi asosiy turlarga boʻlinadi:

Oʻz qatlam soʻzlari — milliy ildizga ega: ota, suv, yer, ona, non. Bu soʻzlar til tarixining asosi va xalqning madaniy merosini ifodalaydi.

Oʻzlashma soʻzlar — boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlar:

arabcha: ilm, maktab, dars

ruscha: stol, daftar, kvartira

inglizcha: kompyuter, internet, bank

Etimologik tahlil soʻzlarning tarixiy rivojlanishi, semantik oʻzgarishlari va nutqda qoʻllanish xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Masalan, “maktab” arab tilidan oʻzlashib, oʻzbek tilida yangi maʼnolarni olgan va bugungi kunda rasmiy va kundalik nutqda keng ishlatiladi.

Etimologik tahlil shuningdek, tilning tarixiy va madaniy kontekstini ham aks ettiradi, bu esa lingvistik tadqiqotlar uchun muhim manba hisoblanadi.

5. Leksikologiyaning bo‘limlari va til rivojidadagi o‘rni

Leksikologiya quyidagi bo‘limlarga bo‘linadi:

1. **Semasiologiya** — so‘zning ma‘nosini o‘rganadi va ma‘nolararo munosabatlarni tahlil qiladi.
2. **Onomasiologiya** — nomlash jarayonlari va ularning til tizimidagi rolini o‘rganadi.
3. **Etimologiya** — so‘zlarning kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishini o‘rgatadi.
4. **Frazeologiya** — iboralarni, maqollarni va ularning semantik xususiyatlarini o‘rganadi.
5. **Leksikografiya** — lug‘at tuzish nazariyasi va amaliyoti, so‘zlarning tartib va tasnifi bilan shug‘ullanadi.

Leksikologiya tilning boyligi va nutqning aniqligi hamda ifodaliligini ta‘minlaydi. Shu bilan birga, u yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi, tilning zamonaviy rivojlanish tendensiyalarini aniqlash va kommunikatsiya samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Masalan, internet, texnologiya va ilm-fan sohalarida yuzaga kelgan yangi leksik birliklar (blogger, onlayn, smartfon) nutqni ixcham va samarali qilish imkonini beradi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, **leksikologiya** tilshunoslikning eng muhim bo‘limlaridan biri bo‘lib, u tilning lug‘at tarkibini, so‘z va iboralarning semantik, morfologik va stilistik xususiyatlarini tizimli tarzda o‘rganadi. Leksikologiyaning predmeti tilning ichki tizimi, so‘zlarning lug‘at boyligi va nutqdagi funksiyasidir. Shu

nuqtai nazardan, leksikologiya tilning nazariy va amaliy jihatlarini birlashtiruvchi fan sifatida katta ahamiyatga ega.

Soʻz va uning maʼnosini oʻrganish natijasida aniqlanishicha, leksik maʼno va grammatik maʼno oʻrtasidagi uygʻunlik tilning ifodalilik darajasini belgilaydi. Masalan, polisemiya, omonimiya, sinonimiya va antonimiya kabi semantik hodisalar tilning boyligi, nutqning aniqligi va maʼnosining kontekstga moslashuvchanligini taʼminlaydi. Polisemiya tilni iqtisodiy va ixcham vosita sifatida ishlatishga imkon beradi, sinonimlar esa nutqning rang-barangligini oshiradi. Omonim va antonimlar esa til boyligi va kontrast imkoniyatlarini kengaytiradi.

Etimologik tahlil orqali soʻzlarning kelib chiqishi, oʻz qatlam va oʻzlashma soʻzlarning nutqda qoʻllanishi, shuningdek, ularning tarixiy va madaniy konteksti aniqlanadi. Bu esa tilning tarixiy rivojlanishini, leksik birliklarning oʻzgarish jarayonini va yangi soʻzlar paydo boʻlishini tushunishga yordam beradi. Masalan, arabcha, ruscha va inglizcha oʻzlashmalar tilga kirib, soʻz boyligini oshiradi va zamonaviy nutqning ifodaliligini kengaytiradi.

Leksikologiyaning boʻlimlari — semasiologiya, onomasiologiya, frazeologiya, etimologiya va leksikografiya — tilning turli jihatlarini chuqur oʻrganishga xizmat qiladi. Semasiologiya soʻzning maʼnosini, onomasiologiya nomlash tizimini, frazeologiya iboralar va maqollarni, etimologiya soʻzlarning kelib chiqishini, leksikografiya esa lugʻat tuzish nazariyasi va amaliyotini oʻrganadi. Shu boʻlimlarning integratsiyasi tilshunoslikda ilmiy asosni mustahkamlaydi va tilning boyligini ilmiy jihatdan tahlil qilish imkonini beradi.

Zamonaviy davrda leksikologiya nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham til rivojida muhim rol oʻynaydi. Internet, texnologiya, ilm-fan va ijtimoiy sohalarda yuzaga kelgan yangi leksik birliklar (blogger, onlayn, smartfon, algoritm) nutqni ixcham, samarali va texnologik sharoitga moslashtirishga yordam beradi. Shu bilan birga, leksikologiya tilni

rivojlantirish, nutq madaniyatini shakllantirish va lug‘at boyligini kengaytirish yo‘lida muhim vosita hisoblanadi.

Shunday qilib, leksikologiya tilning boyligi, nutqning aniqligi va ifodalilik darajasini belgilovchi asosiy fan bo‘lib, tilshunoslik va pedagogika sohalarida, shuningdek, ilmiy tadqiqot va amaliy lug‘atlar tuzishda mustahkam manba sifatida xizmat qiladi. Leksikologik tadqiqotlar natijalari o‘zbek tilining zamonaviy rivojlanishi, yangi leksik birliklarning paydo bo‘lishi va tilni global kontekstga moslashtirish jarayonini ilmiy jihatdan tahlil qilish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduazizov, N. (2010). **O‘zbek tilining leksikologiyasi**. Toshkent: Fan.
2. Egamberdiev, S. (2015). **Tilshunoslik asoslari**. Toshkent: Universitet nashriyoti.
3. Karimov, O. (2008). **O‘zbek tilidagi so‘z va ularning ma‘nosi**. Toshkent: Sharq.
4. Sobirov, R. (2012). **Leksikologiya va leksik semantika**. Toshkent: Fan va Texnologiya.
5. Shomurodov, A. (2017). **Frazeologiya va lug‘atshunoslik**. Toshkent: O‘zbekiston.
6. Crystal, D. (2003). **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**. Oxford: Blackwell Publishing.
7. Bauer, L. (1983). **English Word-Formation**. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Baldauf, R., & Kaplan, R. (2003). **Language Planning and Policy**. London: Routledge.
9. Yuldashev, T. (2018). **O‘zbek tilida sinonimiya va antonimiya**. Toshkent: Universitet nashriyoti.
10. Zokirov, M. (2016). **So‘zlarning etimologiyasi va rivojlanishi**. Toshkent: Fan.